
ΜΙΑ ΑΤΕΛΕΙΩΤΗ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ

*Η ανασυγκρότηση των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων
και οι γερμανικές αποζημιώσεις, 1945-1961*

Άννα Μαρία Δρουμπούκη
Μία ατέλειωτη διαπραγμάτευση.
Η ανασυγκρότηση των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων
και οι γερμανικές αποζημιώσεις, 1945-1961

© 2019, Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ & Άννα Μαρία Δρουμπούκη
1η έκδοση Φεβρουάριος 2019

Επιμέλεια: Δημήτρης Αθηνάκης
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Δάφνη Κουγέα
Σελιδοποίηση: Βίβιαν Γιούρη
Εκτύπωση: Γ. Κωστόπουλος Γραφικές Τέχνες
Βιβλιοδεσία: Libro d'oro

Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ
Ξενοκράτους 48, 106 76 Αθήνα, τηλ. 210 7231271, fax 210 7254629
www.potamos.com.gr, info@potamos.com.gr

ISBN 978-960-545-114-1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειώσεως, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

Πρόλογος:
Γιώργος Κόκκινος

«Αυτή η κοινωνία θα ξεχαστεί, κι ακόμη πιο μπροστά θα ξεχαστούν και τα λάθη, οι πλάνες και οι αδικίες της που με βασάνιζαν και που στα χαμένα προσπάθησα να τις επανορθώσω, να τις καταδικάσω. Οι περισσότεροι άνθρωποι απογοητεύονται από τη διπλή εσφαλμένη πίστη: πιστεύουν στην αιώνια μνήμη (ανθρώπων, πραγμάτων, πράξεων, εθνών) και στην επανόρθωση (πράξεων, λαθών, αμαρτιών, αδικιών). Στην πραγματικότητα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: όλα θα ξεχαστούν και τίποτα δεν θα επανορθωθεί. Το θέμα της επανόρθωσης (εκδίκηση και συγχώρεση) θα το διαδεχτεί η λήθη. Κανείς δεν θα επανορθώσει τις αδικίες που έγιναν, αλλά κι όλες θα ξεχαστούν.»

*Μίλαν Κούντερα, Το αστείο,
μτφρ. Ανδρέας Τσάκαλης, Κάλβος, Αθήνα 1979, σ. 323*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	11
Πρόλογος Γιώργου Κόκκινου	15
Εισαγωγή	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΣΟΑ	
1.1. Τα στρατόπεδα των εκτοπισμένων	87
1.2. Από τον διωγμό στην αποκατάσταση: εβραϊκές κοινότητες στην Ευρώπη	96
1.3. Ελλάδα: Η αυταπάτη μιας ενθουσιώδους επιστροφής	111
1.4. Στην Αθήνα της Απελευθέρωσης	117
1.5. Στην «πόλη των φαντασμάτων»	118
1.6. ΥΔΠ και ΟΠΑΙΕ	120
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ	
2.1. «Σε λίγο καιρό ο Εβραϊσμός της Ελλάδος θα ανήκη εις την Ιστορίαν»	131
2.2. Η «μηχανική της βοήθειας» και οι πρώτες δεκαετίες της ανασυγκρότησης	136
2.3. Οι δυσκολίες που θέτει το ελληνικό κράτος	142
2.4. Ο χαμένος νομισματικός χρυσός	146
2.5. Η κρίσιμη δεκαετία του 1950 και οι τριγμοί στους κόλπους των κοινοτήτων	148
2.6. Έσοδα και προϋπολογισμοί για τις σεισμόπληκτες κοινότητες	158
2.7. Ενόψει του πολιτισμικού αφανισμού των κοινοτήτων	163
2.8. Οι πρόσφατες δεκαετίες της ελληνοεβραϊκής ιστορίας	172

Η μελέτη αυτή χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2016, με την υποστήριξη του Κοινωφελούς Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΩΝ. ΟΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΕΒΡΑΪΚΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΕΠΙΖΩΝΤΩΝ ΤΗΣ ΣΟΑ

- 3.1. Η προϊστορία 177
- 3.2. Αντίκτυπος των συμφωνιών στους Έλληνες Εβραίους και οι πρώτες αντιδράσεις 193
- 3.3. Η ελληνογερμανική Σύμβαση του 1960 197
- 3.4. Αντιδράσεις για τη Σύμβαση του 1960 201
- 3.5. Ειδικές Επιτροπές της Βουλής για το νομοσχέδιο περί αποζημιώσεων του 1960 218
- 3.6. Οι νόμοι BEG και BRÜG 233
- 3.7. Η δίκη του Μέρτεν και το άνοιγμα του ασκού του Αιόλου 256
- 3.8. Η διαστρέβλωση της ιστορίας από το δυτικογερμανικό κράτος και η συμμετοχή πρώην Ναζί στις διαπραγματεύσεις 262

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΜΙΑ ΜΙΚΡΟΪΣΤΟΡΙΑ: Ο ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ 271

- 4.1. Οι «φωνές» μέσα από τις μαρτυρίες 273
- 4.2. Μια μικροϊστορία: Ο Ισαάκ Μεναχέμ Ρούσσο 282

ΕΠΙΛΟΓΟΣ 289

Ένα παρελθόν πάντοτε επίκαιρο 293

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1. Το πρόβλημα των εβραϊκών περιουσιών στην Ελλάδα 297

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2. Έκθεσις του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Συντονισμού & Γνωματεύσεως 303

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3. Οικονομική αφαίμαξη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης 306

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4. Όσα πολύτιμα χάθηκαν... 323

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5. Λίστες επιζώντων 325

Αρχεία 333

Βιβλιογραφία 334

Ευρετήριο 342

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η μελέτη αυτή εκπονήθηκε στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής μου έρευνας στο Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας (KENI) του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτρια Δέσποινα Παπαδημητρίου, καθώς και στην καθηγήτρια Νεότερης Ιστορίας και διευθύντρια του KENI Χριστίνα Κουλούρη για τη συνεργασία τους και το έμπρακτο ενδιαφέρον που έδειξαν για την έρευνά μου. Δημιούργησαν και οι δύο ένα περιβάλλον γόνιμης εργασίας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή Γιώργο Κόκκινο, που προσέφερε απλόχερα τον πολύτιμο χρόνο του για να διαβάσει το χειρόγραφό μου από την πρώτη έως την τελευταία σελίδα και για τον τιμητικό πρόλογο που έγραψε.

Η σημαντική οικονομική στήριξη από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, καθώς και η ερευνητική υποτροφία δύο βδομάδων που έλαβα από το European Holocaust Research Infrastructure (EHRI) κατέστησαν την πραγματοποίηση της αρχειακής έρευνας σε πόλεις της Ελλάδας και της Γερμανίας εφικτή.

Αυτή η μελέτη πρέπει να αφιερωθεί εξ ολοκλήρου στην Μπέλλα Ααρόν, υπεύθυνη του αρχείου του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου (ΚΙΣ), για τις άπειρες ώρες που περάσαμε τα τελευταία χρόνια στο υπόγειο της οδού Σουρμελή, στο άγνωστο και ανεξερεύνητο εν πολλοίς τμήμα του αρχείου του ΚΙΣ, που με υποδεχόταν εκτός ωραρίων λειτουργίας και με δική της χρονική επιβάρυνση. Ένα ευχαριστώ για την ανιδιοτέλεια και τη σπάνια προσφορά της είναι λίγο. Εύχομαι ο αρχειακός πλούτος του σκοτεινού αυτού υπογείου να αποτελέσει στο μέλλον βάση των ερευνών και σημείο αναφοράς.

Η υπεύθυνη του αρχείου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης Αλίκη Αρούχ, με τη γνωστή της προσήλωση και επαγγελματισμό, διέθεσε σε εμένα όλα τα απαραίτητα έγγραφα για τις γερμανικές αποζημιώσεις και κατέστησε ακόμη πιο ευνοϊκές τις συνθήκες της αρχειακής έρευνας. Της είμαι ευγνώμων για τα τόσα χρόνια γνωριμίας και τη συμπαράστασή της.

Στο ΚΙΣ και ειδικά στον πρόσφατα εκλιπόντα Μωυσή Κωνσταντίνη για την πολύχρονη προσφορά του στα θέματα του ελληνικού εβραϊσμού και τη σταθερή διαθεσιμότητά του όποτε τον χρειάζομαι είναι οφειλόμενες οι ευχαριστίες, καθώς και στην κυρία Έφη Εζρατή, ψυχή του ΚΙΣ επί σειράν ετών. Ευχαριστίες οφείλω και στους Μίνο Μωυσή, Τάλυ Μάιρ και Ζοζέφ Μιζάν, πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών, διευθύντρια της Κοινότητας και γενικό γραμματέα αντιστοίχως, κυρίως για το γεγονός ότι έχουν ανοίξει τις πόρτες της Κοινότητας αναπτύσσοντας μια αναγκαία για τους καιρούς μας εξωστρέφεια.

Στον δάσκαλό μου Χάγκεν Φλάισερ είναι αυτονόητη οφειλή η απόδοση ευχαριστιών. Άλλωστε, είναι ο πραγματικός γνώστης και ειδήμων του θέματος των γερμανικών αποζημιώσεων και, στην περίοδο αναθέρμανσης του ζητήματος μέσα στο 2015, για άλλη μια φορά όλοι απευθύνονταν σε αυτόν για μια σχετική διαφώτιση. Στον Μωυσή Ελιδάφ οφείλω την ενθάρρυνση και τις πάντοτε θετικές του ενέργειες για προώθηση θεμάτων του Ελληνικού Εβραϊσμού.

Οι άνθρωποι που στήριξαν την προσπάθεια με υλικό, γνώσεις, κατευθύνσεις, ιδέες, νύξεις και –το σημαντικότερο– τη διαμόρφωση των κατάλληλων ψυχολογικών συνθηκών συγγραφής υπήρξαν αρκετοί και με ονοματεπώνυμο. Πρωταρχικά, ευγνωμοσύνη οφείλω στον Φίλιππο Κάραμποτ, φίλο και συνοδοιπόρο στο Εργαστήριο Μελέτης Νεότερου Ελληνικού Εβραϊσμού και κύριο συνομιλητή μου στα όσα ιστοριογραφικά μάς απασχολούν. Πρόκειται για έναν άνθρωπο με σπάνια στον χώρο μας γενναιοδω-

ρία, για έναν δίκαιο και αυστηρό κριτή, που γνωρίζει όσο ελάχιστοι στην Ελλάδα την ελληνοεβραϊκή ιστορία. Στον υποδιευθυντή του Ολλανδικού Ινστιτούτου και καλό φίλο Willem Ledebog, που μου παρείχε υλικό και συμβουλές, ένα μεγάλο ευχαριστώ. Στην Οντέτ Βαρών-Βασάρ, η οποία, εκτός των άλλων, μου εμπιστεύτηκε και την ιστορία του παππού της και μπόρεσα να την αφηγηθώ σε ένα κεφάλαιο αυτής της μελέτης. Είναι σίγουρα μεγάλη η τύχη της γνωριμίας και της μακροχρόνιας συνεργασίας μας.

Θέλω να ευχαριστήσω για την άψογη συνεργασία μας για ακόμη μια φορά και την εμπιστοσύνη τους την Αναστασία Λαμπρία και τον Κώστα Παπαδόπουλο των εκδόσεων Ποταμός. Ευχαριστίες οφείλω και στην Άρτεμη Αλκαλάη που μου «χάρισε» το υπέροχο έργο της για το εξώφυλλο.

Στον σύντροφό μου Ιάσονα Χανδρινό, η ευγνωμοσύνη είναι αυταπόδεικτη, κυρίως διότι διαθέτει απεριόριστη υπομονή όταν επιφορτίζω την καθημερινότητά μας με προβληματισμούς και άγχη για τη δυσλόωνη κατάσταση της έρευνας και των συνθηκών διεξαγωγής της στην Ελλάδα. Αυτό το βιβλίο τού ανήκει, είναι το λιγότερο που μπορώ να του αφιερώσω για όσα είναι, για όσα προσφέρει και για όσα αξίζει.

Εφημερίδα *Ανεξαρθία*, 1945

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μέχρι σήμερα οι επιζώντες του Ολοκαυτώματος/Shoah, είτε με τη φυσική παρουσία τους είτε με τις γραπτές ή βιντεοσκοπημένες μαρτυρίες τους, διαδραμάτιζαν καίριο ρόλο τόσο στη συγκρότηση της ιστορικής μνήμης, στη διαγενεακή μεταβίβαση της και στη σχολική ιστορική εκπαίδευση όσο και στον εμπλουτισμό των ιστορικών γνώσεων, ακόμη και αν οι αφηγήσεις τους καταγράφηκαν 40 και 50 ολόκληρα χρόνια μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η παρέλευση ικανού χρόνου και οι αναπόφευκτες αλλοιώσεις της πραγματικότητας και γενικότερα η πολύπλοκη σχέση μνήμης και ιστορίας αντισταθμίζονταν σε πολλές περιπτώσεις από τη βούληση των επιζώντων να μιλήσουν για γεγονότα ή συνθήκες που είτε ήταν εξαιρετικά τραυματικά –και ως εκ τούτου είχαν συνειδητά ή ανεπίγρωστα αποσιωπηθεί– είτε θεωρούνταν στις προηγούμενες δεκαετίες ταμπού ή ασήμαντα ζητήματα. Οι συλλογές μαρτυριών του Fortunoff Video Archive στο Πανεπιστήμιο Yale από το 1979 αλλά και του USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education από το 1994 αναμφίβολα το πιστοποιούν. Πράγματι, στο μεταίχμιο 20ού και 21ου αιώνα η έμφαση δινόταν στους μάρτυρες κι όχι στα θύματα ή τους ήρωες. Τι θα συμβεί όμως μετά τον φυσικό θάνατο και των τελευταίων επιζώντων, στην post survivor εποχή; Θα εξακολουθήσει η μνήμη να υπερφαλαγγίζει την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία ή η τελευταία θα κατορθώσει να ενσωματώσει στην προβληματική της, όπως στο έργο του Σαούλ Φριντλέντερ, τις προφορικές μαρτυρίες των θυμάτων, των απλών παρατηρητών (bystanders), αλλά και των θυτών και των συνεργατών τους, αντιμετωπίζοντάς τες ως πολλαπλά πρίσματα για τη συνολική αποτύπωση της πολύπλο-

κης ιστορικής πραγματικότητας του Ολοκαυτώματος; Ποιες μαρτυρίες θα θεωρούνται τότε σημαντικές, η ηθελημένη ή η αθέλγητη μνήμη;¹ Θα υπάρχει ενδιαφέρον για το πριν και το μετά της γενοκτονίας, για τον κοινωνικό και πολιτισμικό βιόκοσμο των θυμάτων; Ποια θα είναι η σημασία και ο ρόλος της Δημόσιας Ιστορίας;

Από το 2007 η γενική διευθύντρια της UNESCO Irina Bokova, θέλοντας να υλοποιήσει τη σχετική δέσμευση του ΟΗΕ (2005), έχει επισημάνει στη διεθνή κοινότητα ότι «η εκπαίδευση για το Ολοκαύτωμα είναι μια ευθύνη και αφορά την αναμέτρηση με την ιστορική πραγματικότητα των μαζικών εγκλημάτων που έχουν διαπραχθεί, κάτι που θα καταστεί δυνατό με την ανάμνηση των θυμάτων και την καλλιέργεια ενός διαλόγου πλήρους νοήματος μεταξύ της ιστορίας και της μνήμης».² Η ευαισθησία αυτή δεν μπορεί βεβαίως να αφορά κατ' αποκλειστικότητα το Ολοκαύτωμα, αλλά είναι ανάγκη να εξακτινώνεται σε όλο το φάσμα των μαζικών εγκλημάτων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο οποίος κατά μία έννοια «δεν έχει ακόμα τελειώσει», παραμένοντας ένα «αιώνιο παρόν», δεδομένου ότι δεν έχει αποδοθεί ιστορική δικαιοσύνη ούτε για κεντρικά ζητήματα, όπως για τα θύματα της καταναγκαστικής ευθανασίας ή των ναζιστικών και ιαπωνικών ιατρικών πειραμάτων ή και γενικότερα για τις πάμπολλες περιπτώσεις όπου η λήθη και η ανωνυμοποίηση/αποπροσωποποίηση των νεκρών παραμένει κυρίαρχο καθεστώς.³ Τόσο η ιστορική αλήθεια όσο και η ιστορική δικαιοσύνη απαιτούν να πάψει να υπάρ-

χει η κραυγαλέα ασυμμετρία μνήμης και λήθης ή μάλλον η επιλεκτικότητα της μνήμης που διαπερνά το επίσημο αφήγημα της Ευρώπης και ειδικότερα της Γερμανίας μετά τη σταδιακή μείωση της ενοχής και της ευθύνης της τελευταίας, που είναι προφανώς απόρροια του ηγετικού της οικονομικού ρόλου μετά την ενοποίηση, εφόσον πλέον καλύπτει το 31% του ακαθάριστου εισοδήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σχετικά πρόσφατη έρευνα, που πραγματοποιήθηκε στη Γερμανία το 2013-2014 από το ανεξάρτητο ιδιωτικό ίδρυμα Bertelsmann Stiftung, έδειξε δυστυχώς ότι το ποσοστό 58% των Γερμανών που ρωτήθηκαν σχετικά δήλωσαν ότι δεν επιθυμούν να συνεχιστεί η συστηματική αναφορά στο Ολοκαύτωμα. Το 71% αυτού του ποσοστού προέρχεται από κοινωνικά στρώματα με ελλιπές μορφωτικό κεφάλαιο.

Όλο και περισσότεροι ερευνητές πείθονται ότι μετά την καθιέρωση της διδασκαλίας του Ολοκαυτώματος στα εκπαιδευτικά συστήματα τουλάχιστον του Δυτικού κόσμου κατά τα τελευταία 20 χρόνια, πρέπει πλέον να δοθεί έμφαση μάλλον στη διαδικασία μάθησης και στις αντιστάσεις που συναντά η διδασκαλία αυτή και όχι τόσο στη μοναδικότητα του ιστορικού γεγονότος στο περιεχόμενο των σχετικών προγραμμάτων σπουδών και στους συναφείς διδακτικούς στόχους. Γι' αυτό και ο Michael Gray στην ενδιαφέρουσα και εμπεριστατωμένη επισκόπησή του⁴ παραπέμπει στον Denis Shemilt, ο οποίος εξακολουθητικά επιμένει στη σημασία του βιόκοσμου των μαθητών, στο τι κουβαλούν στη σχολική τάξη από το ευρύτερο ή το στενό τους οικογενειακό περιβάλλον, από τη δημόσια ιστορία και τον ιδεολογικοπολιτικό λόγο, αναφορικά με τις ποικίλες όψεις του Ολοκαυτώματος. Πρόκειται στην ουσία για τη Lebenspraxis (πρακτικός βίος/πρακτικό παρελθόν) του Joern

1. Dori Laub and Andreas Hamburger (eds), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony. Unwanted Memories of Social Trauma*, Routledge, London and New York 2017.

2. Mmantsetsa Manope, Πρόλογος στο βιβλίο των Zehavit Gross και E. Doyle Stevick (eds), *As the Witnesses Fall Silent: 21st Century Holocaust Education in Curriculum, Policy and Practice*, Springer – UNESCO – International Bureau of Education, 2015, vii.

3. Paul Weindling, “The Nuremberg Trials and their Legacy for the Rights of Patients and Research Subjects”, *Denning Law Journal*, vol. 27 (2015), 277.

4. Michael Gray, *Contemporary Debates in Holocaust Education*, Palgrave/Macmillan, 2014.

Ruesen. Αντίστοιχη στροφή στη Lebenspraxis πρέπει να γίνει, κατά τη γνώμη μου, και για τους εκπαιδευτικούς που διδάσκουν το αντικείμενο της Ιστορίας. Η προσοχή πρέπει να επικεντρωθεί ειδικότερα στη σχέση μεταξύ του επιπέδου των επιστημονικών γνώσεων των εκπαιδευτικών, της διδακτικής τους κατάρτισης και των προκαταλήψεων και στερεοτύπων τους, όπως και της πολιτικής ιδεολογίας και της κοσμοθεωρίας τους που εκ των πραγμάτων διαμεσολαβούν (θετικά ή αρνητικά) μεταξύ της λιγότερο ή περισσότερο έγκυρης γνώσης που διαχέουν τα προγράμματα σπουδών και τα σχολικά βιβλία, από τη μία πλευρά, και του νοητικού κόσμου των παιδιών και των νέων, από την άλλη.

Δύο έρευνες σε εκπαιδευτικούς, που περιλάμβαναν όμως αρκετά εξειδικευμένες ερωτήσεις –αυτή του A. Lange σε δείγμα 5.081 εκπαιδευτικών στη Σουηδία και αυτή του Holocaust Education Development Programme (HEDP) σε 2108 εκπαιδευτικούς στην Αγγλία– μας κατακλύζουν με απαισιοδοξία, παρά τα βήματα προόδου που έχουν γίνει, δείχνοντας τις ελλιπέστατες γνώσεις των εκπαιδευτικών (που άλλωστε στη συντριπτική τους πλειονότητα δεν έχουν σπουδάσει Ιστορία) και την ανεπαρκή διδακτική τους κατάρτιση, αν όχι και την έλλειψη ψυχικής και νοητικής προετοιμασίας. Πιο συγκεκριμένα, οι προαναφερθείσες έρευνες δείχνουν την εξαιρετικά μεγάλη αδυναμία των εκπαιδευτικών να διδάξουν αποτελεσματικά την ενότητα του Ολοκαυτώματος, δεδομένου ότι μόλις 2 στους 5.081 στην πρώτη και 48 στους 1.816 στη δεύτερη έρευνα απάντησαν σωστά σε όλες τις ερωτήσεις που τους ετέθησαν. Βεβαίως σε καμία περίπτωση δεν αναμένουμε από τους εκπαιδευτικούς να είναι ή να γίνουν ειδικοί στο θέμα. Στον βαθμό που οι εκπαιδευτικοί αποτελούν εκ των πραγμάτων τμήμα της διανόησης ή τέλος πάντων μια κοινωνική ομάδα με σχετικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο και με ιστορική καλλιέργεια, είναι εύλογο να εικάσουμε πόσο χειρότερα είναι τα πράγματα στις υπόλοιπες ομάδες που συναπαρτίζουν την κοινωνία των πολιτών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκύπτει από το γεγονός ότι εκείνοι από τους εκπαιδευτικούς που έχουν καλή-επαρκή γνώση του θέματος ταυτίζουν το Ολοκαύτωμα με τους Εβραίους, ενώ, αντίθετα, η τεράστια πλειονότητά τους, που έχει ανεπαρκή γνώση, τείνει να θεωρεί ότι τα θύματα του Ολοκαυτώματος προέρχονταν από περισσότερες ομάδες-στόχους των Ναζί. Βεβαίως το ακριβώς αντίθετο –για ευνόητους λόγους– συμβαίνει στο Ισραήλ, όπου η εθνική ιδεολογία έχει ως άξονα αναφοράς την εβραϊκή γενοκτονία και αυτόν οι εκπαιδευτικοί εξοπλίζονται τόσο με γνώσεις όσο και με διδακτικές μεθόδους μέσω προγραμμάτων σπουδών και σεμιναρίων που οργανώνουν τα πανεπιστήμια, τα μουσεία, το Yad Vashem και το υπουργείο Παιδείας της χώρας. Στο Ισραήλ, εξάλλου, το 77% των πολιτών θεωρεί ότι εξακολουθεί να είναι απαραίτητη η διαρκής υπενθύμιση του Ολοκαυτώματος στον δημόσιο χώρο.

Η έρευνα της Ivanova σε μαθητές των τελευταίων τάξεων του Λυκείου στην Ουκρανία δείχνει ότι λιγότερο από το 10% εξ αυτών έχει ουσιαστική γνώση για το Ολοκαύτωμα. Μεγαλύτερο είναι το ποσοστό των μαθητών που εκδήλωσε προφανή αντισημιτισμό προστατεύοντας την παχυλή του άγνοια με ένα αίσθημα ιδεολογικού καθήκοντος ή συμμόρφωσης προς την επικρατούσα στάση. Πρόκειται για άρνηση γνώσης, ούτε καν για «άγνοια της άγνοιας», για θωράκιση απέναντι στην προσπάθεια διάβρωσης-αποδόμησης των αρνητικών προκαταλήψεων και στερεοτύπων εις βάρος των Εβραίων. Στη Σλοβακία, από την άλλη πλευρά, οι μαθητές προσεγγίζουν το Ολοκαύτωμα εργαλειακά, λες και πρόκειται απλώς και μόνο για μια συμβατική γνώση που τους βοηθά να αντεπεξέλθουν με επιτυχία στις εξετάσεις τους.

Γενικότερα οι ανεπαρκείς γνώσεις των μαθητών χαρακτηρίζουν κυρίως χώρες στις οποίες το Ολοκαύτωμα δεν αντιμετωπίζεται ως οργανικό στοιχείο και κομβικός αρμός της εθνικής συνείδησης και της επίσημης ιστορικής μνήμης. Το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει στη Γερμανία, όπου, παρά τις νεοσυντηρη-

τικές και ακροδεξιές παλινδρομήσεις, η κεντρική σημασία του Ολοκαυτώματος αντικατοπτρίζεται και στον υψηλό βαθμό εξοικείωσης των μαθητών με το θέμα και τις ποικίλες και πολυσήμαντες ιστορικές και ηθικές διαστάσεις του, όπως δείχνουν αρκετές έρευνες. Ωστόσο, και στη Γερμανία η συντηρητική ιδεολογικοπολιτική παλινδρόμηση και ο εθνικο-λαϊκισμός αποτελούν το γόνιμο έδαφος για να θεωρηθεί κορεσμένη η μνήμη του Ολοκαυτώματος, όπως δυστυχώς, με βάση την προαναφερθείσα έρευνα του Ιδρύματος Bertelsmann, φέρεται να πιστεύει το 75% ερωτηθέντων Γερμανών μαθητών! Τα αντιφατικά αυτά στοιχεία μας επιτρέπουν να συνταχθούμε με τον προβληματισμό του Titus Milech διερευνώντας το ενδεχόμενο η εδραιωμένη κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες κουλτούρα της ενθύμησης, η περίφημη Erinnerungskultur, αποτέλεσε το πρόσχημα για την αποφυγή της επώδυνης, αν όχι ανυπόφορης, επίγνωσης του καταστροφικού ρόλου του ναζιστικού κράτους.⁵

Η έκθεση «Education on the Holocaust and on Antisemitism», που προέρχεται από το Γραφείο για τους Δημοκρατικούς Θεσμούς και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (ODIHR), επισημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι ο μεγαλύτερος ανασχετικός παράγοντας για τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος είναι η έλλειψη ενιαίου και ομοιογενούς πλαισίου για την προετοιμασία των εκπαιδευτικών και τη συστηματική και περιοδική επιμόρφωσή τους.

Η ιστορική γνώση για το Ολοκαύτωμα συνδέεται στενά και με την ανάδειξη ηθικών ζητημάτων. Οι έρευνες δείχνουν ότι η ύπαρξη ρατσιστικών και αντισημιτικών εμμονών ή –παράδειγμα-τος χάριν, στη Ρουμανία– προκαταλήψεων εις βάρος των Τσιγγάνων συνυπάρχουν και αλληλοτροφοδοτούνται με την άρνηση

των σχετικών ιστορικών γνώσεων ή την έλλειψή τους από το σχολικό πρόγραμμα, ενώ επηρεάζουν αποφασιστικά και τη στάση των εκπαιδευτικών που υπεκφεύγουν ή αποσιωπούν γεγονότα με επιλεκτικό τρόπο και με γνώμονα τις εκάστοτε ιδεολογικοπολιτικές σκοπιμότητες του παρόντος.

Αν τα προαναφερθέντα συμβαίνουν στην υπόλοιπη Ευρώπη –με σημαντικές παρά ταύτα αποκλίσεις λόγω των εθνικών ιδιαιτεροτήτων και του ρόλου κάθε χώρας στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου–, δυστυχώς δεν έχουμε στη διάθεσή μας πολύ ενθαρρυντικά στοιχεία από την κοινή μας αντίληψη ή από ειδικές έρευνες, ώστε να ισχυριστούμε ότι τα πράγματα στην Ελλάδα είναι διαφορετικά, παρότι ορισμένοι παράγοντες γενούν αισιοδοξία σε πείσμα του ναζιστοειδούς αναθεωρητισμού που υψώνει απειλητικά το ανάστημά του. Αναφέρομαι στην αλματώδη πρόοδο της ιστορικής έρευνας για τη δεκαετία του 1940 (Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος) σε συνάρτηση με τις θεσμικές πρωτοβουλίες που έχουν αναλάβει κατά την τελευταία περίοδο το υπουργείο Παιδείας, τα δύο εβραϊκά μουσεία της χώρας, αλλά και πανεπιστημιακά ιδρύματα ή συσσωματώσεις ευαισθητοποιημένων ιστορικών, παιδαγωγών και εκπαιδευτικών, που υλοποιούν εκπαιδευτικά προγράμματα για σχολεία και οργανώνουν επιμορφωτικές δράσεις για εκπαιδευτικούς.

Στον έναν πόλο του ελληνικού ιστορικού φαντασιακού βρίσκεται ο θαυμασμός για τη γερμανική ισχύ και την ικανότητα του γερμανικού έθνους να αναγεννάται από τα ερείπια και την τέφρα των καταστροφικών ηττών του στους δύο παγκοσμίους πολέμους, ανακτώντας συγχρόνως και την ηγεμονική θέση που απολαμβάνει σήμερα στα ευρωπαϊκά τεκταινόμενα και τη διεθνή κοινότητα. Για τους περισσότερους Έλληνες, μολονότι δεν είναι αληθές, η μεταπολεμική Γερμανία γίνεται η ενσάρκωση ενός καλπάζοντος, οργανικιστικού, πατερναλιστικού και κορπορατιστικού εκσυγχρονισμού που θυσιάζει την αυτογνωσία για το επίμαχο και οδυνηρό παρελθόν στη μέριμνα για το μέλλον εφαρμόζοντας πολιτικές μνήμης με

5. Συνέντευξη του Titus Milech στη Ζέτα Παπανδρέου στο βιβλίο της *Δίστομο 1944-2018. Η συλλογική διαχείριση της μνήμης του τραυματικού γεγονότος*.

άξονα τη στρατηγική επιλογή της αποσιώπησης και της «αιδή-μονος σιωπής» ή, κατά περίπτωση, της επιλεκτικής συγκάλυψης αντί της ριζικής κάθαρσης –δικαστικής, πολιτικής και ιστορικής– και της απονομής ιστορικής δικαιοσύνης στις διάφορες εκδοχές της.

Στον άλλο πόλο είναι ορατός ή συγκαλυμμένος ο φόβος που εμπνέει αυτή η ισχύς, αλλά παράλληλα και η μνησικακία κυρίως για την ανεπανόρθωτη ιστορική αδικία που υπέστη ο ελληνικός λαός στη διάρκεια της ναζιστικής Κατοχής, η οποία αναζωπυρώνεται έντονα στις περιόδους κατά τις οποίες αποκτά κεντρική σημασία το ζήτημα των συμβολικών και οικονομικών επανορθώσεων λόγω της κρίσης των ελληνογερμανικών σχέσεων.

Γενικότερα θα λέγαμε ότι διακρίνεται στο συλλογικό μας φαντασιακό μια δαιμονοποιητική και τελεολογική σύλληψη του γερμανικού ιστορικού παρελθόντος. Η δαιμονοποίηση και η ιστορική τελεολογία άλλοτε εμφανίζονται με τη μορφή της αποδοχής του παρωχημένου ερμηνευτικού σχήματος της ιδιαίτερης γερμανικής πορείας προς τη νεωτερικότητα (Sonderweg), ενώ άλλοτε με τη μορφή της κλιμάκωσης του ιστορικού δαιμονιακού ή κακού που ενσαρκώνει η γερμανική ιστορία, οπότε η περίοδος της δεύτερης αυτοκρατορίας, η διεκδίκηση παγκόσμιου ρόλου στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η «παθογένεια» της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης ανάγονται και προαναγγέλλουν με μηχανιστικό και μονοσήμαντο τρόπο την αναρρίχηση του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία, τα δεινά του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και κατά κύριο λόγο το Ολοκαύτωμα. Αυτή η προσέγγιση οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην αποσιώπηση των αποκλίσεων και των ιδιομορφιών στους κόλπους του γερμανικού λαού, της πολιτικής τάξης και της διανόησής του: όλοι οι Γερμανοί θεωρούνται ίδιοι, ένα συντεταγμένο, εσωτερικά ιεραρχημένο και άκαμπτο όλον. Το γερμανικό έθνος αντιμετωπίζεται σαν ένα οργανικό μόρφωμα. Επομένως, κρίνεται αδιάφορη κάθε αναφορά στις αντιστασιακές ιδέες και πρακτικές του γερμανικού λαού σαν αυτές να μην υπήρξαν

ποτέ και καθόλου, επιλογή στρατηγικής σημασίας για την ιστορική νοηματοδότηση, δεδομένου ότι καθιστά τη συλλογική ενοχή για το άγος του εθνικοσοσιαλισμού και το Ολοκαύτωμα σχεδόν αυτονόητη κοινή μοίρα όλων των Γερμανών. Ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθεί ότι, χάριν μιας τέτοιας ανιστορικής και εργαλειοποιημένης ιστορικής ερμηνείας, που συχνά υποβοηθείται από τη θεωρία των εσωτερικών εχθρών της δημοκρατίας, της περιφημης «θεωρίας των δύο άκρων», εξαλείφεται η εσωτερική πολυμορφία της διανοητικής, πολιτισμικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Επομένως, καταλύεται η ίδια η έννοια της ιστορικής ενδεχομενικότητας στο όνομα πρωθύστερων προβολών, όπου το μετά εξηγεί το πριν και ο σκοπός τα μέσα.⁶

Το δεύτερο βιβλίο της Άνας Μαρίας Δρουμπούκη, μετά το εξαιρετικό πρώτο της βιβλίο *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη* (Πόλις, 2014), είναι επίσης μια πολύτιμη συμβολή στην ιστορική έρευνα τόσο για την ίδια τη δεκαετία του 1940 όσο και ευρύτερα για τη μεταπολεμική περίοδο, συνάπτοντας όψεις της πολιτικής, της κοινωνικής και της πολιτισμικής Ιστορίας. Είναι παράλληλα μια συμβολή στην ιστορική αυτογνωσία τόσο των εβραϊκών κοινοτήτων όσο και του ελληνικού και του γερμανικού λαού συνολικά σε σχέση με το φλέγον ζήτημα των κατοχικών αποζημιώσεων. Τέλος, είναι μια ουσιάδης συνεισφορά στην προώθηση του προβληματισμού για την έννοια, την τυπολογία και την ηθική και πολιτική αποτελεσματικότητα της ιστορικής δικαιοσύνης. Η επανορθωτική και η μεταβατική ιστορική δικαιοσύνη αποτελούν το θεωρητικό νήμα που διαπερνά την

6. Για τα ερμηνευτικά σχήματα αναφορικά με την ιστορία της Γερμανίας βλέπε Γιώργος Κόκκινος, Βασίλης Μπογιατζής, Μάρκος Καρασαρίνης, *Το πολύχρωμο μωσαϊκό της γερμανικής ιστορίας. Από τις αρχές του 19ου αιώνα έως και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Επέκεινα, Τρίκαλα 2016.

ανάλυση της συγγραφέως. Για τη Δρουμπούκη η ιστορική αλήθεια αντιμετωπίζεται ως προϋπόθεση της ιστορικής δικαιοσύνης, ενώ ως ιδεώδες θεωρείται η μεγαλύτερη δυνατή σύγκλιση μεταξύ τους, κάτι που θα διανοίξει τον δρόμο για τη διεργασία των τραυμάτων σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, για την ιστορική αυτογνωσία των κοινωνιών, τη συμφιλίωση και την ειρήνη. Όπως ακριβώς η συγχώρηση από το θύμα, εάν δεν συνοδεύεται από τη δημόσια απολογία και τη μεταμέλεια του θύτη, παραμένει έωλη—παρά την αντίθετη περί αυτού γνώμη των Derrida, Kristeva και Ricoeur—, κατ' ανάλογο τρόπο και η ιστορική αλήθεια παραμένει αδικαιώτη και αυτοαναφορική χωρίς την αναγνώριση της αδικιοπραγίας και τη συμβολική, υλική ή ηθική της επανόρθωση. Η αλληλεξάρτηση αυτή δεν σημαίνει καθόλου την αλληλοπεριχώρηση των διακριτών ρόλων του ιστορικού, του δικαστή και του ηθικού φιλοσόφου ούτε βεβαίως την ανάληψη εκ μέρους του ιστορικού αρμοδιοτήτων αυτόκλητου συλλογικού ψυχοθεραπευτή ή τεχνικού εμπειρογνώμονα.

Πάντως, αξίζει να συζητηθεί διεξοδικά η ιδέα της συγγραφέως αναφορικά με την «ανάγκη εισαγωγής της έννοιας της συγχώρησης στο πεδίο του πολιτικού», παρά την προφανή εργαλειώδη λειτουργία που επιτελεί ο κορεσμός της ηθικολογίας και της πλασματικής απολογίας για το παρελθόν. Συγχρόνως, θεωρώ ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα την άποψη που ασπάζεται η συγγραφέας ακολουθώντας τις Jockusch και Gallas και παρουσιάζοντας σχετικό τεκμηριωτικό υλικό από τη δική της αρχαική έρευνα, σύμφωνα με την οποία δεν ήταν διόλου συμπαγής και καθολική η σιωπή των επιζώντων, η άρνηση της μαρτυρίας τους ή η ανάληψη πρωτοβουλιών για τη διεκδίκηση αποζημιώσεων από το 1945 έως τη Δίκη του Άιχμαν το 1961. Η Δρουμπούκη φωτίζει τους παράγοντες και τις συνθήκες που εξηγούν την απόφαση του Κόνραντ Αντενάουερ να παράσχει αποζημιώσεις στο Ισραήλ, επισημαίνοντας όχι μόνον την αγαθή προαίρεση του Δυτικογερμανού ηγέτη ως ένδειξη εξιλασμού του γερμανικού έθνους, αλλά

και την αναγκαιότητα των περιστάσεων, που μετέτρεπαν αυτή την προαίρεση σε προϋπόθεση για την επανένταξη του νεοσύστατου κράτους της Δυτικής Γερμανίας στη διεθνή κοινότητα και ειδικότερα για την ένταξή του στη Βορειοατλαντική Συμμαχία.

Και σε αυτό το βιβλίο η συγγραφέας αποδεικνύει πόσο εύστοχα είναι σε θέση να συνδυάσει την εμβριθή και πολυεπίπεδη αρχαική έρευνα με τον θεωρητικό στοχασμό, είτε στο επίπεδο των σπουδών της μνήμης και του τραύματος είτε σε αυτό των πρακτικών απονομής ιστορικής δικαιοσύνης και των ποικίλων εκφάνσεων της δημόσιας ιστορίας. Η Δρουμπούκη στρέφει την προσοχή της όχι τόσο σε αυτούς που εξοντώθηκαν όσο σε όσους επέζησαν, ακολουθώντας τη γόνιμη ερευνητική γραμμή που χάραξε η Ρίκα Μπενβένιστε με τα βιβλία της *Αυτοί που επέζησαν: Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940* (Πόλις, 2014) και *Λούνα. Δοκίμιο ιστορικής βιογραφίας* (Πόλις, 2017). Για να επιτύχει τους ερευνητικούς στόχους της συνδυάζει τη «μεγάλη εικόνα» και τη συγκριτική προσπέλαση των αρχαικών τεκμηρίων που αφορούν τις «υλικές διαστάσεις του Ολοκαυτώματος», όπως και τον ρόλο των διεθνών οργανισμών και των ανθρωπιστικών οργανώσεων, με τη μικρο-ιστορική ανάλυση και τη μελέτη περίπτωσης, συγκρατώντας δημιουργικά τις ενδεικτικές ατομικές διαδρομές των επιζώντων με τα συλλογικά αιτήματα των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας. Πιο συγκεκριμένα, συνθέτει στην αρχή του βιβλίου της ένα πανόραμα των εξελίξεων στις εβραϊκές κοινότητες ολόκληρης της Ευρώπης με έμφαση στα δυτικοευρωπαϊκά κράτη, ενώ στη συνέχεια επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στις 20 ενεργές εβραϊκές κοινότητες που ανασυγκροτήθηκαν στην Ελλάδα μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι οποίες όμως μόλις το 1960 είχαν απομείνει μόνο 18. Η συγγραφέας τεκμηριώνει τη θέση της ότι μόνο αληθές δεν είναι ότι όλες οι εβραϊκές περιουσίες στη χώρα μας αποδόθηκαν στους κατόχους ή στους δικαιούχους τους με την άμεση θέσπιση ειδικών νόμων

ή ότι καταβλήθηκαν αποζημιώσεις σε όλα τα μέλη των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων για το ναζιστικό ρατσιστικό μίσος και τις ακραίες διώξεις εις βάρος τους. Απεναντίας, αποδεικνύει ότι οι Έλληνες Εβραίοι ήταν «οι παρίες του γερμανικού συστήματος απόδοσης αποζημιώσεων και εκείνοι που αισθάνονταν τη μεγαλύτερη ματαίωση και διάψευση απ' όλους τους Ευρωπαίους Εβραίους». Οι ευθύνες γι' αυτό κατανέμονται από τη συγγραφέα τόσο στους ναζιστικούς θυλάκους του δυτικογερμανικού κράτους και στη γενικότερη επιφυλακτικότητα του έναντι της Ελλάδας όσο και στην αβελτηρία, την έλλειψη συντονισμού και τις προκαταλήψεις των ηγετικών κλιμακίων του πολιτικού προσωπικού και των αρμόδιων θεσμικών οργάνων στη χώρα μας, ειδικά κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Ρίχνει παράλληλα φως σε θέματα-ταμπού, όπως ο εδραιωμένος ή συγκαλυμμένος αντισημιτισμός που διατρέχει –με σημανίσουσες εξαιρέσεις σε κάθε πολιτικο-ιδεολογικό χώρο– όλο το εύρος του ελληνικού μεταπολεμικού πολιτικού φάσματος. Ανατέμνει μάλιστα το μεταπολεμικό ιστορικό φανταστικό στην Ελλάδα, το οποίο και περιγράφει ως σύνδρομο της ιστορικής αποκλειστικότητας, της μοναδικότητας και της «πρώτης φοράς».

Η Άννα Μαρία Δρουμπούκη ευθύς εξαρχής επισημαίνει την πληθωριστική και απο-ιστορικοποιημένη χρήση του όρου «Ολοκαύτωμα» στην Ελλάδα, όπου τα δεινά της Κατοχής εξομοιώνονται/εξιωνονται εμμέσως πλην σαφώς με την προγραμματική και εν πολλοίς βιομηχανοποιημένη εβραιοκτονία ή την εξόντωση άλλων ομάδων που θεωρήθηκαν παρασιτικές και απανθρωποποιήθηκαν. Η ίδια η κατάχρηση του όρου αποδεικνύει το έλλειμμα ιστορικής γνώσης αλλά και ηθικής κρίσης, ούσα ταυτόχρονα ένδειξη ενός αντισταθμιστικού διαγκωνισμού άλλων θυματοποιημένων ομάδων για αναγνώριση, δημόσια ορατότητα και ισότιμο καθεστώς μνήμης με αυτό των Εβραίων. Η συγγραφέας υπογραμμίζει επίσης την εσκεμμένη ιστορική αμνησία που εξακο-

λουθεί να κυριαρχεί σε χώρες όπως η Ρουμανία, η Κροατία και η Ουκρανία, ενώ καυτηριάζει την εργαλειοποίηση ή την επιλεκτική αναφορά της μνήμης του Ολοκαυτώματος στην Πολωνία, την Ουγγαρία και τη Σλοβακία. Σε αντίθεση με τις χώρες που προαναφέρθηκαν και παρά την ανεπάρκεια των σχετικών ρυθμίσεων, η ενωμένη Γερμανία, τόσο με τα μνημεία που ανεγείρει και τις πολιτικές μνήμης που εφαρμόζει όσο και με το νομοθετικό πλαίσιο που θεσπίζει, αναδέχεται πέραν πάσης αμφιβολίας την ενοχή και την ευθύνη. Ως προφανή μέτρα επανορθωτικής δικαιοσύνης εκ μέρους του γερμανικού λαού πρέπει να εκληφθούν, κατά τη συγγραφέα, οι νόμοι για την αποζημίωση όσων πρόσφεραν καταναγκαστική εργασία στο Γ' Ράιχ (2000) ή των Εβραίων εργατών στα γκέτο της Ανατολικής Ευρώπης (2002). Η θέσπιση και ενεργοποίηση του ειδικού νομικού πλαισίου για τις αποζημιώσεις στα θύματα του ναζιστικού καθεστώτος είχε ασφαλώς την αφετηρία της στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας με μια κλιμάκωση που ξεκινά από το 1953, εντείνεται το 1956-58 και το 1959 και ολοκληρώνεται το 1965. Απεναντίας, χώρες όπως η Ελβετία (μετά την υπόθεση Meili), η Γαλλία –αν εξαιρεθεί η δημόσια παραδοχή των ευθυνών για το καθεστώς του Βισί εκ μέρους του προέδρου Σιράκ το 1995– και το Βέλγιο σύρθηκαν, έπειτα από δικαστικές διαμάχες και μόνο, να αναγνωρίσουν πολύ καθυστερημένα την εμπλοκή των τραπεζών τους στην αριοποίηση των εβραϊκών περιουσιών, καθώς και την ευθύνη των πολιτικών τους ηγεσιών για την αποσιώπηση του γεγονότος χάριν οικονομικών και ιδεολογικών σκοπιμοτήτων.

Γιώργος Κόκκινος
καθηγητής Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας
στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Όσο ακόμα μας αρνούνται τα δικαιώματά μας, η ελευθερία μας παραμένει ατελής. Ποιος σας δίνει το δικαίωμα να ανέχεστε μια κατάσταση στην οποία οι Ναζί κοιτούν έξω απ' τα παράθυρα των δικών μας σπιτιών και εμείς πρέπει να το υποστούμε; Μην αφήνετε την πικρή αυτή σκέψη να κατακλύζει τις καρδιές σας, ότι θα προτιμούσατε να είχαμε καταστραφεί...»⁷

«Ήταν μια περίοδος εξαιρετικά δύσκολη και μονοφανής ακατανόητο που οι Εβραίοι δεν είχαν εθνική εστία. Ας μην ξεχνάμε ότι το 1945 ήταν μια μεταβατική χρονιά, καθώς βρισκόταν ανάμεσα στον πλήρη αφανισμό και σε αυτό που τότε μας φαινόταν ως καθοριστική πρόοδος στον αγώνα μας για να αλλάξει η μοίρα των Εβραίων. Είχαν περάσει δύο χρόνια από το τέλος του πολέμου στην Ευρώπη, μας επιτρεπόταν να ελπίζουμε και, ακόμη κι αν δεν ξέραμε ακριβώς πού οδηγούσαν αυτές οι ελπίδες, νιώθαμε ότι δεν μπορούσαν παρά να είναι θετικές.»⁸

Σιωπές και απουσίες των πρώτων χρόνων

Σύμφωνα με τον Τόνι Τζαντ, τα χρόνια 1945-1989 αποτελούν ένα μεσοδιάστημα, μια μεταπολεμική παρένθεση, της οποίας ο επίλογος διήρκεσε μισό αιώνα. Ο πόλεμος άλλαξε τα πάντα. Η μεταπολεμική Ευρώπη ήταν ένα επιβλητικό οικοδόμημα που

7. Frank Stern, *The Whitewashing of the Yellow Badge: Antisemitism and Philosemitism in Postwar Germany*, Pergamon Press, Οξφόρδη 1992, σ. 96.

8. Yoram Kaniuk, 1948, μτφρ. Μαρίζα Ντεκάστρο, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 53.

χτίστηκε πάνω σε ένα παρελθόν για το οποίο δεν μιλούσε κανείς, η μεταπολεμική ιστορία της μετα-εθνικής Ευρώπης σκιαάζεται από σιωπές και απουσίες. Μάλιστα, το πρώτο διάστημα η ιστορία και η μνήμη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου περιορίζονταν συνήθως σε ένα σύνολο ηθικών συμβάσεων: το Καλό εναντίον του Κακού, οι αντιφασίστες εναντίον των φασιστών, οι αντιστασιακοί εναντίον των δοσιλόγων κ.ο.κ. Ο Τζαντ διερωτάται εάν όλη αυτή η δημόσια ενθύμηση για τον πόλεμο είναι σημάδι υγείας και εάν τελικώς η μεταπολεμική Ευρώπη πάσχει από ανικανότητα να διδαχθεί από τα εγκλήματα του παρελθόντος, από μια «αμνησιακή νοσταλγία» λόγω της επικρατούσας σιωπής για το πρόσφατο παρελθόν, που όμως ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την οικοδόμηση ενός ευρωπαϊκού μέλλοντος.⁹

Ο κατακλυσμός του 1945, σύμφωνα με τον Ρίτσαρντ Μπέσελ, κλόνησε την «ασυνείδητη αυτοπεποίθηση» εκατομμυρίων ανθρώπων. Συλλογικές ταυτότητες, μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης και η αίσθηση του οικείου χώρου και της ασφάλειας υπονομεύτηκαν.¹⁰ Η πρωτοφανής εμπειρία του 1945 απέδειξε ότι τίποτα δεν ήταν εύκολο και αυτονόητο. Οι επιζήσαντες των στρατοπέδων συγκέντρωσης αποτελούσαν μια ιδιαίτερη κατηγορία αμάχων. Τέσσερις στους 10 επιζήσαντες πέθαναν μέσα σε λίγες βδομάδες μετά την απελευθέρωσή τους από τα συμμαχικά στρατεύματα, διότι η κατάσταση της υγείας τους ήταν πέραν της εμπειρίας της δυτικής ιατρικής.¹¹ Ακόμη και η φυγή σε άλλα κράτη, όπως η Πολωνία, ήταν επισφαλής γι' αυτούς. Τα πογκρόμ και οι διώξεις εναντίον των Εβραίων συνεχίστηκαν μετά το 1945, όπως, για παράδειγμα, στο πολωνικό χωριό Κιέλτσε (4 Ιουλίου 1946), όπου 42 Εβραίοι

δολοφονήθηκαν και πολλοί περισσότεροι τραυματίστηκαν εξαιτίας μιας φήμης ότι Εβραίοι απήγαγαν και θανάτωσαν ένα παιδί. Από την άλλη, η επανεγκατάσταση στις πατρίδες παρουσίαζε ανυπέβλητες δυσκολίες και δεν ήταν αυτονόητη. Ασθένειες όπως τύφος, δυσεντερία, φυματίωση, διφθερίτιδα, βρογχοπνευμονία, γάγγραινα και πολλές άλλες καλούνταν να επιλύσουν τα συμμαχικά στρατεύματα και λίγο αργότερα η UNRRA, καθώς δεν υπήρχε τότε άλλη εξουσία στη Γερμανία. Στα τέλη του 1945 η UNRRA είχε την ευθύνη για τη λειτουργία στη Γερμανία 227 στρατοπέδων και κέντρων περίθαλψης για εκτοπισμένους και πρόσφυγες, καθώς και άλλων 25 στρατοπέδων στη γειτονική Αυστρία και λίγων στρατοπέδων στη Γαλλία και στις χώρες της Benelux.¹²

Ο μαζικός επαναπατρισμός αποδείχτηκε μια σύνθετη και χρονοβόρα διαδικασία που λύθηκε μόνο με τη δημιουργία του κράτους του Ισραήλ. Τον Αύγουστο του 1945 ο πρόεδρος Τρούμαν ανακάλυψε ότι όλοι οι εκτοπισμένοι Εβραίοι θα μεταφέρονταν σε ξεχωριστές εγκαταστάσεις στην αμερικάνικη ζώνη κατοχής της Γερμανίας, διότι, σύμφωνα με έκθεση της επιτροπής από την οποία είχε ζητήσει ο πρόεδρος των ΗΠΑ να μελετήσει το πρόβλημα, τα μέχρι τότε ενοποιημένα στρατόπεδα και κέντρα υποδοχής ήταν «σαφώς μη ρεαλιστική λύση του προβλήματος. Η άρνηση να αναγνωρίσουμε τους Εβραίους είχε ως αποτέλεσμα να κλείνουμε τα μάτια στις προηγούμενες πιο βάρβαρες διώξεις τις οποίες είχαν υποστεί». Μεταξύ 1948 και 1951 έφυγαν για το Ισραήλ 332.000 Εβραίοι της Ευρώπης, είτε από τα κέντρα της Διεθνούς Οργάνωσης Προσφύγων είτε απευθείας από άλλες χώρες.¹³ Η Γερμανία λοιπόν βίωνε κάτι πρωτόγνωρο στην ιστορία της: στο πέρασμα από τον ναζισμό και τον πόλεμο σε έναν ευημερούντα και ειρηνικό

9. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης / Ελένη Αστερίου, Αθήνα 2012, εισαγωγή.

10. Richard Bessel, *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 27.

11. Tony Judt, σ. 24.

12. Tony Judt, σ. 28.

13. Tony Judt, σ. 32.

μεταπολεμικό κόσμο βίωνε την απώλεια του κράτους, του στρατού και της ίδιας της αυτοκυβέρνησης. Έτσι λοιπόν η κατοχή και η διοίκηση της Γερμανίας εξαρτιόνταν πλέον από τους Συμμάχους.¹⁴

Τρία ήταν τα θεμέλια στα οποία στηρίχτηκε η αναδυόμενη ευρωπαϊκότητα (europeanism), δηλαδή η δημιουργία και έκφραση μιας νέας ευρωπαϊκής συλλογικής ταυτότητας: η απόρριψη του μιλιταρισμού, η αποδοχή της βαριάς και καταπιεστικής κληρονομιάς που άφησε η Σοά, η οποία απέκτησε κεντρική θέση στην ευρωπαϊκή ταυτότητα και μνήμη, και οι «πολιτικές της απολογίας» (Politics of Apology). Σύμφωνα με τον Γιώργο Κόκκινο, οι μνημονικές κρίσεις των ευρωπαϊκών κοινωνιών γίνονται εντονότερες μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του («υπαρκτού σοσιαλισμού») και την κατασκευή μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας θεμελιωμένης στην αρνητική συνείδηση των τρομακτικών συνεπειών των ολοκληρωτισμών, με κυριότερο, προφανώς, ορόσημο το Ολοκαύτωμα.¹⁵ Η αναγνώριση της Σοά τοποθετείται εντός του φάσματος του πολιτισμένου δημόσιου λόγου και αποτελεί εισιτήριο εισόδου στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Σύμφωνα με τον γερμανό ιστορικό Νταν Ντίνερ, η Σοά αποτελεί θεμέλιο λίθο της κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας.¹⁶ Η πλέον συμβολική εικόνα για τις «πολιτικές της απολογίας» και για τη δημόσια ενθύμηση του πολέμου παραμένει η γονυκλισία του Δυτικογερμανού καγκελάριου Βίλι Μπραντ στο γκέτο της Βαρσοβίας τον Δεκέμβριο του 1970. Αυτή η κίνηση προκάλεσε αντιδράσεις στο εσωτερικό

14. Richard Bessel, *Γερμανία 1945*, σ. 26.

15. Γιώργος Κόκκινος, «Η ιστορία του παρόντος χρόνου και η υποτυπώδης παρουσία της στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Μαρία Κουρούκλη, Τριαντάφυλλος Σιλαβενίτης (επιμ.), *Συνατήσεις της ελληνικής με τη γαλλική ιστοριογραφία από τη Μεταπολίτευση ως σήμερα*, École Française d' Athènes / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2015, σ. 215.

16. Στο: *Zivilisationsbruch: Denken nach Auschwitz*, Φρανκφούρτη 1988.

της χώρας, ενώ από πολλούς θεωρήθηκε τολμηρή και ρηξικέλευθη για Γερμανό καγκελάριο, ανάχθηκε σε μνημονικό τόπο και αποτέλεσε αιχμηρή παραδοχή των λαθών και των ενοχών της Γερμανίας. Σύμφωνα με δημοσκόπηση του περιοδικού *Der Spiegel*, το 48% των ερωτηθέντων Γερμανών θεώρησε την κίνηση του Μπραντ υπερβολική.¹⁷ Γεγονός παραμένει ότι η γονυκλισία σηματοδότησε τις απαρχές της «Ostpolitik» του καγκελάριου.

Επάνω: Η γονυκλισία του καγκελάριου της Δυτικής Γερμανίας Βίλι Μπραντ στις 7 Δεκεμβρίου 1970 στο μνημείο του γκέτο της Βαρσοβίας. Το περιοδικό *Der Spiegel* είχε εξώφυλλο τη γονυκλισία με τον τίτλο «Έπρεπε ο Brandt να γονατίσει;» (ιστότοπος του περιοδικού).

Αριστερά: Το μνημείο για τη γονυκλισία, στην πλατεία Willy Brandt στη Βαρσοβία. Ανεγέρθηκε το 2000 (φωτ. Άννα Μαρία Δρουμπούκη).

17. Βλ. τον ιστότοπο του περιοδικού, με το εξώφυλλο και τα άρθρα του τεύχους του 1970: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d/43822427.html?name=KNIEFALL+ANGEMESSEN+ODER+%26Uuml%3BBERTRIEBEN%3F>.

Η ονομάτων «επίσκεψις»: Η χρήση του όρου «Ολοκαύτωμα» στο διεθνές και στο ελληνικό πλαίσιο

Μια σύντομη παρέμβαση από την αφήγηση: Ο Αυστριακός φιλόσοφος Ivan Illich είχε κάποτε γράψει ότι «μία πιθανότητα για να τερματίσεις μια ιστορική περίοδο είναι να της δώσεις ένα όνομα».¹⁸ Από τότε χρησιμοποιούμε τον όρο «Ολοκαύτωμα»; Ούτε οι θύτες ούτε τα θύματα γνώριζαν τον όρο, καθώς ήδη από το 1942 υπήρχαν διαφορετικές ονομασίες όπως «Γελική Λύση» ή –μετά το 1945– λέξεις που περιέγραφαν με γενικεύσεις τη φρίκη: («αξιστική βαρβαρότητα») ή η μετωνυμία «Άουσβιτς» που αναφέρεται στο γενοκτονικό σύστημα των στρατοπέδων συγκέντρωσης γενικότερα. Αυτό που δεν γνωρίζουν πολλοί είναι ότι το τραύμα απέκτησε ονομασία που καθιερώθηκε μέχρι σήμερα διεθνώς μέσα από ένα αμερικάνικο σίριαλ, το *Holocaust* (1978).¹⁹ Επέλεξα ωστόσο να αναφερθώ σε αυτήν τη μελέτη στη γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης με τον όρο «Σοά», καθώς ο όρος «Ολοκαύτωμα» ενέχει τη συνεκδοχή της εθελοντικής θυσίας. Εντούτοις, είναι τουλάχιστον

18. Το αναφέρει η Aleida Assmann στο βιβλίο της *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, C.H.Beck, Μόναχο 2006, σ. 155.

19. Το *Ολοκαύτωμα* ήταν μαζί με τη σειρά *Roots* (πρόκειται για την οικογενειακή σάγκα μιας αφρικανικής οικογένειας που προβλήθηκε το 1977) οι δημοφιλέστερες («εκπομπές διασκέδασης») (Unterhaltung) που προβλήθηκαν ποτέ στην αμερικανική τηλεόραση. Οι τηλεθεατές έφταναν τα 60-70 εκατ. ή ακόμη και τα 60-120 εκατ., σύμφωνα με πιο φιλόδοξες στατιστικές. Το 1979 προβλήθηκε και στη Δυτική Γερμανία. Συνολικά, υπολογίζεται ότι είδαν τη σειρά το 1979 διεθνώς (σε ΗΠΑ και Ευρώπη) 220 εκατ. τηλεθεατές, αριθμός πραγματικά πρωτοφανής για οποιοδήποτε ως τότε τηλεοπτικό προϊόν. Για την αντιμετώπιση της τηλεοπτικής σειράς από τη δυτικογερμανική κυβέρνηση βλ. Χάγκεν Φλάισερ, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, «Κλειώ και Κλισέ: Η Γερμανία αντιμετώπιση με το τηλεοπτικό Ολοκαύτωμα», στο: Λήδα Παπαστεφανιάκη, Άννα Μαχαιρά (επιμ.), *Εβραϊκές Κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, 15ος-20ος αιώνας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2016, σ. 326-435.

χριστον αμφίβολο αν η διεθνώς καθιερωμένη ονομασία «Ολοκαύτωμα» μπορεί να αντικατασταθεί, λόγω της παγιώσής της στην ορολογία, μολονότι τα τελευταία χρόνια στις μελέτες των νεότερων ιστορικών χρησιμοποιείται όλο και συχνότερα ο όρος «Σοά».²⁰ Ωστόσο, η χρήση του όρου «Ολοκαύτωμα» έχει μακρά ιστορία: ήδη το 1910-11 η εγκυκλοπαίδεια *Britannica* προσδιόριζε τον όρο ως εξής: «Η ολοκληρωτική κάυση ενός θύματος. Σήμερα χρησιμοποιείται ο όρος και για μεγάλες καταστροφές, καθώς και για σφαγές». Η εγκυκλοπαίδεια αναφέρεται κυρίως στα εγκλήματα που διέπραξαν οι Τούρκοι στην Αρμενία τα χρόνια 1896-98 και το 1909. Αργότερα (1913) χρησιμοποιεί τον όρο ο Άγγλος Duckett Z. Ferriman στο βιβλίο του με θέμα τις σφαγές 30.000 Αρμενίων στην Κιλικία (*Οι νεότουρκοι και η αλήθεια για το Ολοκαύτωμα στα Άδανα της Μικράς Ασίας*). Στις 4 Ιουλίου 1919, η εφημερίδα του Λονδίνου *Jewish Chronicle* αναφέρεται στις σφαγές περίπου 100.000 Εβραίων στην Ουκρανία πάλι με τη λέξη «Ολοκαύτωμα». Και φυσικά η μικρασιατική καταστροφή του 1922 συχνά ονομάζεται «το ολοκαύτωμα της Σμύρνης». Η πολιτική χρήση του όρου στη διάρκεια του Β' Π.Π. και λίγο πριν λαμβάνει άλλες ενδιαφέρουσες διαστάσεις. Το 1938 η εβραϊκή *Palestine Post* εντοπίζει επτά διαφορετικές χρήσεις του όρου, εκ των οποίων τρεις αφορούν τον Μεγάλο Πόλεμο. Το *London Times Literary Supplement* το 1939 προειδοποιεί ότι ο πόλεμος που προκάλεσε η Γερμανία θα οδηγήσει σε ένα ολοκαύτωμα, μια ολοκληρωτική καταστροφή. Η *Jerusalemmer Zeitung* χαρακτήρισε μερικές μάχες του σινοϊαπωνικού πολέμου και τις πολιτικές του Στάλιν «ολοκαύτωμα», ενώ στις

20. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Παπαζήσης, τόμ. Β', Αθήνα 1995, σ. 296, υποσ. 1. Για το ζήτημα της ορολογίας βλ. και Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδοση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για την Γενοκτονία των Εβραίων*, Β' έκδοση, Εστία, Αθήνα 2012, σ. 158-160.